

Արկաղի ԱԿՈՊՈՎ

XIX ԴԱՐԻ II ԿԵՍԻ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ՏԱՅՔԸ*

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսների տարած հաղթանակից և 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսի պայմանագրի կնքումից հետո Ախալցխայի նախկին նահանգի Կիսկիմի, Օլթիի, Տայոցքարի (Թավուսքար), Մամրվանի (Նարիման), Բանակի (Փենեք) գավառները և նախկին Կարսի նահանգի Կոդի (Գյոլե) գավառը, որոնք տեղագրվում էին պատմական Տայք նահանգի տարածքում, հայտնվում են Էրզրումի էյալեթի (նահանգ) կազմում¹: Տայեցի հայերի մի մասը, Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու և Եփրեմ վարդապետ Սեթյանի գլխավորությամբ, չցանկանալով այլևս մնալ օսմանյան տիրապետության ներքո, ելնելով Ադրիանուպոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածի դրույթներից՝ 1830 թ. մայիս-հունիս ամիսներին վերաբնակեցվում են Ռուսական կայսրությանն անցած Հայկական մարզ և Ախալքալաքի ու Ախալցխայի շրջաններ: Սակայն Տայքի առանձին շրջաններից արտագաղթ տեղի չի ունենում, քանի որ Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ռուսները դուրս էին եկել գրավյալ շրջաններից, իսկ օսմանյան իշխանությունները զենքով ստիպել էին հայերին մնալ տեղերում², վախենալով, որ երկրամասը կզրկվի աշխատասեր հայ գյուղացիությունից, հմուտ արհեստավորներից և բանիմաց առևտրականներից:

Տայքում մնացած և Արևմտյան Հայաստանի ներքին միգրացիոն գործընթացների շրջանակներում Տայքում հաստատված հայության համար օսմանյան լուծը թոթափելու և քրիստոնյա վարչության ներքո ապրելու հերթական հույսը ծագեց 1853-1856 թթ. ռուս-թուրքական հերթական՝ Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի ժամանակ: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում մանրամասնորեն անդրադառնալ մի կարևորագույն գործողության, որը ռուսական բանակին հնարավորություն ընձեռեց ռազմավարական առավելություն ստանալու 1855 թ. երկրորդ կեսին: Խոսքը վերաբերում է ռուսական բանակի 1855թ. փենեքյան արշավախմբին:

Կովկասյան ճակատը, իր կարևորությամբ ստորադասվելով պատերազմի գլխավոր՝ Ղրիմյան ճակատին, այսուհանդերձ, մի շարք մարտավարական խնդիրներ էր լուծում ռուսների համար: Այստեղ ռուսական զորքերի առջև խնդիր էր դրված խորանալ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, ջլատել հակառակորդի ուժերը, թույլ չտալ կենտրոնանալ Ղրիմի ճակատի վրա, որտեղ Օսմանյան Թուր-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A035 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս *Մալաժա Յ. Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. I*

² Տե՛ս *Մելքոնյան Ա., Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. I* էրեսնամյակին, Եր., 1994, էջ 140-141:

քիան ու նրա դաշնակիցներ Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան և Սարդի-նական թագավորությունը շոշափելի առավելություն ունեին:

1854 թ. Մ. Վոռնցովի՝ Կովկասի փոխարքայի պաշտոնը լքելուց հետո ժա-մանակավոր սկզբունքով այդ պաշտոնը ստանձնած գեներալ Ռեսադը, տարածա-շրջանին անձանոթ լինելով, չէր ստանձնում որևէ նախաձեռնություն: Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի հրամանատար էր նշանակված գեներալ Վ. Բե-բուրովը, որը 1853-1854 թթ. կարևոր հաղթանակներ էր տարել թուրքերի նկատ-մամբ Բաշկադըքլարի և Քյուրուքդարայի ճակատամարտերում:

1854 թ. նոյեմբերի 29-ին Կովկասի փոխարքա է նշանակվում տարածա-շրջանին քաջածանոթ գեներալ Ն. Մուրավյովը, որն ակտիվորեն ներգրավվում է պատերազմական գործողությունների պլանավորման և ղեկավարման գործըն-թացի մեջ՝ քաղաքացիական հարցերի կարգավորումը հանձնարարելով գեներալ Վ. Բեբուրովին: Հենց Մուրավյովի՝ հրամանատարությունն ստանձնելու հետ են կապված Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի աշխուժացումն ու նպատա-կառուղված գործողություններն Օսմանյան կայսրության արևելյան հատվածի կա-րևորագույն հենակետերից մեկի՝ Կարսի գրավման ուղղությամբ, որն անընդհատ ձգձգվում էր մեծապես պայմանավորված այն հանգամանքով, որ թուրքերը, լավա-գույնս օգտագործելով պատմական Տայքի տեղանքը, կարողանում էին օգնություն հասցնել Կարսի կայագորին, առանց ռուսների կողմից հայտնաբերվելու: Թուրքա-կան կողմն անգլիական կոմիսար Վիլիամսի պահանջով մեծ ուժեր է կենտրո-նացնում Կարսում և ձեռնամուխ լինում հայոց հինավուրց բերդաքաղաքի պաշտ-պանությանը: Ռուսներն իրենց հերթին ձգտում էին ամեն գնով գրավել Կարսը և այն կտրել Էրզրումից: 1855 թ. օգոստոսին, պլանավորելով Կարսի գրավումը, Ն. Մուրավյովը կարևորագույն տեղ է հատկացնում Կարսի ամբողջական շրջափակ-ման օպերացիային: Այս պարագայում շրջափակումը ուղեկցվելու էր Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջանների, այդ թվում պատմական Տայքի գավառների ռազմակալմամբ: Ինչպես ողջ Տայքը, այնպես էլ Տայքի՝ Կարսի հարևանությամբ գտնվող շրջաններն ունեին ռազմավարական կարևոր նշանակություն: Դա կապ-ված էր առաջին հերթին ունեցած դիրքի և բնական ամրության հետ³:

Կարսն Էրզրումին կապող ճանապարհներից մեկի՝ Մեծ Սողանլուղյան ճանապարհի գավթումը ռուսական զորքերի կողմից ստիպեց թուրքերին փորձել հաղորդակցությունը Կարսի հետ կազմակերպել Տայքի արևելյան հատվածով՝ Գյոլեի (Կոռ) սարահարթով, ուր հասնելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել մի շարք լեռնանցքներ (Աղիտկոմ, Աղունդիր և այլն)⁴: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1855 թ. օգոստոսին ռուսներին հաջողվում է օղակի մեջ առնել Կարսը և կտրել կայագորի կապն արտաքին աշխարհի հետ՝ զրկելով թուրքերին Էրզրումի հետ

³ Ղ. Ինձիճյանը, խոսելով Տայքի բնական պայմանների մասին, հատկապես կարևորում էր նրա ամուր դիրքը. «Բազում են ի Տայս տեղիք ամուրք և անքոյթ ի պատսպարուին ի թշնա-մեաց...»: Տե՛ս Ինձիճեան Ղ., Սոորագրութիւն Հին Հայաստանեաց, Վենետիկ, 1822, էջ 369:

⁴ Акты собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետ՝ АКАК), т. 11, Тифлиς, 1888, стр. 86.

ուղիղ հաղորդակցության հնարավորությունից, այսուհանդերձ թուրքերը դեռևս հույսեր էին պահպանում ինչ-որ կերպ կապ հաստատել մեկ այլ ճանապարհով՝ Օլթիի և Մամրվանի (Նարիման) վրայով:

Հայտնվելով բարդ կացության մեջ՝ Վիլիամսը որոշում է գաղտնի հարձակումներով կոթակապ միջոցներ հայթայթել: Այդպիսի գործողություններ նա փորձեց ծրագրել 1855 թ. օգոստոսի վերջին Տայքի Բանակի շրջանի Փենեք (Բանակ)⁵ և Բանջրուտ գյուղերի ուղղությամբ: Այստեղ թուրքերը կուտակել էին մեծ քանակությամբ պաշարներ, որոնց պաշտպանության համար առանձնացրել էին 1500-հոգանոց հեծելազոր և 1000-հոգանոց բաշխրոզուկների անկանոն զորաջոկատ՝ բերված Էրզրումից և սպառազինված հրետանիով: Մրանց առջև խնդիր էր դրված սրընթաց գրոհով ձեռքել պաշարումն ու Արդահանի ուղղությամբ շարժվել դեպի Կարս՝ օգնության հասնելու պաշարյալներին⁶:

Թուրքական զորքերի աշխուժացման և Փենեք ու Բանջրուտ գյուղերի ուղղությամբ տեղակայման մասին տեղի հայության շնորհիվ լուր է հասցվում ռուսներին⁷: Կովկասի փոխարքա Ն. Մուրավյովը, ձախողելու համար թուրքերի ծրագրերը դեռևս մշակման փուլում, հրամայում է գեներալ Կովալևսկու գլխավորած զորախմբին շարժվել Փենեք գյուղի ուղղությամբ: Զորախումբը կազմված էր 7 զունդ հետևակայիններից, 8 հեծելազնդից և սպառազինված էր 28 հրանոթներով: Նրա կազմում էին կազակական, մուսուլմանական և դրագունական զորքեր, իսկ առաջապահն էր գնդապետ Մ. Լորիս-Մելիքովի 200-հոգանոց հեծելաջոկատը⁸: Կովալևսկու համոզմամբ, այս ձեռնարկության հաջողությունը կախված էր լինելու առաջին հերթին անակնկալից, ուստի նա որոշում է արագ երթով զորքերը շարժել Սողանլուղից Փենեքի ուղղությամբ: 1855 թ. օգոստոսի 30-ին՝ առավոտյան ժամը 3-ին, դուրս է գալիս հետևակը, իսկ մեկ ժամ անց՝ հեծելազորը իշխան Դոնդուկովի հրամանատարությամբ: Սողանլուղից դեպի Փենեք տանող 70 վերստանոց ճանապարհն անցնելու էր պատմական Տայքի Պարտիզացիոնր գավառի Վարդանուտ գյուղից արևելք ընկած բարձունքով, որը հաղթահարելուց հետո ռուսական զորախումբը մտնելու էր Բերդացիոնր գավառ և ուղղություն էր վերցնելու դեպի Արսենիկ և Կոսուր գյուղերը⁹: Ն. Մուրավյովի վկայությամբ՝ ամբողջ ճանապարհը

⁵ Փենեքը (ըստ ռուս հեղինակների՝ *Пеняк*) համապատասխանում է պատմական Տայքի Բերդացիոնր գավառի Բանակ արքունի վայրին, ուր միջնադարում տեղակայված էր լինում հայոց զորքը: Փենեք անվանումը հենց Բանակ տեղանվան աղավաղված-թրքացված տարբերակն է: Այն ընկած էր նույնանուն գետակի աջ ափին՝ Օլթիից՝ 33, իսկ Արդահանից՝ 79 վերստ հեռավորության վրա: Այնտեղ է գտնվում VII դ. «զվարթնոցատիպ» տաճարը, որը կառուցվել է հայոց Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի կողմից, երբ վերջինս 652-658 թթ. գտնվում էր հայրենի Տայքում: Տե՛ս Ակոպով Ա., Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Եր., 2013, էջ 108:

⁶ Богданович М. Восточная война 1853-1856 годов, т. 4, С.-Петербург, 1876, стр. 290-291.

⁷ Պողոսյան Ա., Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին// Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների ակադեմիայի, Հասարակական գիտություններ, N 3, 1950, էջ 59:

⁸ Տե՛ս Богданович М., նշվ. աշխ., էջ 291-292:

⁹ АКАК, т. 11, стр. 87.

Մողանլուդից մինչև Փենեք քարքարոտ վերելքներով և վայրէջքներով էր և սարսափելի դժվարացնում էր ռուսական զորքի տեղաշարժը. շատ հաճախ զինվորները ստիպված էին լինում անցնել մեկ ձիավորի լայնությամբ կածաններով¹⁰:

Օգոստոսի 30-ին՝ կեսօրից հետո, ռուսական զորաջոկատը հասավ Արսենիկ, իսկ ժամը 5-ին՝ Կոսուր, որտեղ տեղացիները հայտնեցին, որ թուրքական զորքի ճամբարը տեղակայված է 10-12 կմ հեռավորության վրա՝ Փենեքում, և կազմված է կանոնավոր և անկանոն ջոկատներից: Ռուսական հետախուզությունը պարզեց, որ թուրքական 3000-անոց կայազորը ղեկավարում է Ալի փաշան: Երբ Լորիս-Մելիքովի առաջապահ ջոկատը ստիպված եղավ մարտի բռնվել թուրքական առաջապահ մի փոքր ջոկատի հետ և պարտության մատնելով՝ ստիպեց նահանջել դեպի Փենեք, ռուսական զորքերի տեղաշարժը բացահայտվեց¹¹: Ռուսական զորքի առաջխաղացման մասին տեղեկանալուն պես՝ Ալի փաշան, ենթադրելով, որ ռուսները փոքրաթիվ ուժերով են և առանց հրետանու՝ հրամայեց դիրքավորվել և պատրաստվել պաշտպանության, մանավանդ որ տեղանքն առավել քան նպաստավոր էր պաշտպանական գործողությունների համար¹²: Երեկոյան ժամը 6-ի մոտ սկսվեց բախումը ռուսական և թուրքական զորքերի միջև: Առաջինը գրոհի նետվեց իշխան Թումանովի ջոկատը: Չդիմանալով ճնշմանը՝ թուրքերը թողեցին Փենեք գյուղը, ինչպես նաև կիրճի ելքը փակող առաջին լեռնաշղթան: Շատ չանցած՝ ավագ Դեմիդովսկուն, որը աչքի էր ընկել առաջին լեռնաշղթայի գրավման ժամանակ, հաջողվում է վերցնել նաև կիրճի ելքը փակող երկրորդ լեռնաշղթան՝ ստիպելով այն պահող թուրքական զորաջոկատին նահանջել Օլթիի ուղղությամբ: Թուրքական զորախմբի մյուս մասն Ալի փաշայի հրամանով վերադասավորվեց՝ պատրաստվելով հակահարձակման¹³: Գեներալ Կովալևսկու խելամիտ որոշումները մարտի ընթացքում թուրքերին նոր խնդիրների առաջ կանգնեցրին, ուստի ռուսների ճնշման տակ թուրքական զորքի աջ թևն սկսեց նահանջել Օլթիի, իսկ ձախ թևը՝ Կոտիք գյուղի ուղղությամբ: Վիրավոր Ալի փաշային չհաջողվեց կանգնեցնել իր զորքի նահանջը, իսկ ինքը՝ փաշան, գերի վերցվեց կապիտան Ռոմանովսկու և եսաուլ Սերոյուկովի կողմից¹⁴:

Ռուսական մի քանի ջոկատներ սկսեցին հետապնդել հակառակորդին: Նպատակը ոչ այնքան գերի վերցնելն էր, որքան թույլ չտալ նրան հարմար դիրքեր զբաղեցնել, որոնք ներկայանում էին գրեթե ամեն քայլափոխին¹⁵: Օլթիի ուղղությամբ հետապնդելով հակառակորդին՝ ռուսները գրեթե հասնում են նրա մատույցներին, սակայն հնարավորություն չունենալով այն գրավել, երեկոյան ժամը 10-ի մոտ հետապնդումը դադարեցնում են: Թուրքերը տալիս են շուրջ 400 զոհ, այդ թվում՝ Օլթու միրլիվա Մամադ փաշան և անգլիացի սպա Ստյուարտը: Գերի ըն-

¹⁰ *Տե՛ս և Муравьев Н., Война за Кавказом в 1855 г., т. 1, С.-Петербург, 1877, էջ 244:*

¹¹ *Տե՛ս և Богданович М., նշվ. աշխ., էջ 293:*

¹² *ԱԿԱԿ, տ. 11, ժող. 88.*

¹³ *Նույն տեղում, էջ 89:*

¹⁴ *Տե՛ս և Богданович М., նշվ. աշխ., էջ 89:*

¹⁵ *ԱԿԱԿ, տ. 11, ժող. 89.*

կածների թվում, բացի Ալի փաշայից¹⁶, կային նաև 45 թուրք սպաներ: Ռուսական կողմն ունեցել էր ընդամենը 8 վիրավոր¹⁷: Բացի վերոնշյալից, ռուսները հակառակորդից կարողացել էին խլել նաև 4 հրանոթ, որից երեքը՝ հետապնդման ժամանակ¹⁸:

Օգոստոսի 31-ին ռուսական հետախուզական ջոկատը փոխգնդապետ Երմոլինսկու գլխավորությամբ պարզեց, որ Բանջրուտ գյուղի մերձակայքում տեղակայված թուրքական 1000-հոգանոց զորախումբը հապճեպորեն նահանջում է Փանագլեթոս և Կյախ գյուղերի ուղղությամբ՝ Բանջրուտում թողնելով ողջ պարենը և մոտ 600 ոչխար: Թուրքերը լքել էին նաև Փերթևան գյուղում տեղակայված իրենց հոսպիտալը¹⁹:

Օգոստոսի 31-ին երեկոյան Փենեքում գտնվող Կովալսկուն են ներկայանում Օլթի ավանի բնակչության ներկայացուցիչներ՝ խնդրելով Օլթին ընդունել ռուսական հպատակության տակ, նաև հայտնելով, որ օգոստոսի 30-ին կրած պարտությունից հետո թուրքերը լքել են նաև Օլթին²⁰: Անշուշտ, գեներալ Կովալսկու կողմից Օլթիի գրավումը որոշակի առավելություն կտար ռուսներին, վտանգ կստեղծեր Էրզրումի համար: Առավել ևս, որ Էրզրումում գտնվող թուրքական հրամանատարությունն ավելի քան ահաբեկված էր ռուսների առաջխաղացման փաստից: Մակայն Օլթիում փոքրաթիվ կայագոր թողնելը վտանգավոր կարող էր լինել, քանի որ այն կտրված կլիներ ռուսական զորքի ճամբարից լուրջ տարածությամբ, ինչպես նաև՝ Տայքի դժվարանցանելի ճանապարհներով²¹: Նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իր զորախումբը ֆիզիկապես հոգնել է երկարատև երթից, գեներալ Կովալսկին որոշում է Փենեքում թողնել հետևակի մի մասը, հրետանին և մի քանի կազակների, իսկ ինքը շտապում է Բանջրուտ՝ միանալու փոխգնդապետ Երմոլինսկուն:

Մեյստեմբերի 1-ին ռուսական ուժերի մի մասը Կովալսկու հրամանով շարժվում է Ադիսկում-ձոկամ ուղղությամբ՝ Փենեքից ուղղություն վերցնելով դեպի Գյոլե-Արդահան՝ բացառելու համար Բանջրուտից դուրս մղված թուրքական կայագորի տեղաշարժը Արդահան-Կարս ուղղությամբ, դրանով կազմակերպելով Կարսի լիակատար շրջափակումն ու բացառելով թուրքերի՝ օգնություն ստանալը²²:

¹⁶ Գերված Ալի փաշան սեպտեմբերի 4-ին գեներալ Կովալսկու կողմից ներկայացվում է Կովկասյան ռուսական զորքի գերագույն հրամանատար փոխարքա Ն. Մուրավյովին: Բ դեպ, ինչպես վկայում է Մ. Բոգդանովիչը, թուրքին բնորոշ պարծենկոտությամբ փաշան հայտարարում է Մուրավյովին, որ իրեն գերի վերցնելը հավասար է Կարսը գրավելուն: Տես Богданович М., նշվ. աշխ., 299:

¹⁷ АКАК, т. 11, стр. 90.

¹⁸ Տե՛ս և Муравьев Н., նշվ. աշխ., էջ 249:

¹⁹ АКАК, նույն տեղում:

²⁰ Տե՛ս և Муравьев Н., նշվ. աշխ., էջ 251:

²¹ Կովալսկին զգուշացավ նաև Օլթիից այն կողմ բնակչության շրջանում մոլեգնող խուլերայի մասին լուրերից: Տե՛ս և Муравьев Н., նշվ. աշխ., էջ 251:

²² АКАК, т. 11, стр. 90.

Գիտակցելով Փենեքյան արշավախմբի հաղթանակի կարևորագույն նշանակությունը՝ փոխարքա Ն. Մուրավյովը հրամայում է այդ առիթով հրավառություն կազմակերպել, իսկ ինքն անձամբ շնորհավորում է իրեն հանդիպող զինվորներին ու սպաներին: Ռուսները այնպիսի թափով են նշում հաղթանակը, որ թուրքերին թվացել էր, թե նշում են կայսեր տարեդարձը կամ նոր գերագույն հրամանատարի նշանակումը²³:

Փենեքյան արշավախմբի հաջողությունն ակնհայտ էր, ուստի ռուսական հրամանատարությունն շտապեց պարզևատրել աչքի ընկած զինվորականներին, որոնց մեջ պատկառելի թիվ էին կազմում հայերը: Աչքի ընկնող իրենց ծառայությունների համար պարգևատրվել են Դիմիտրի Օնիկյանը «Մուրք Մտանիսլավի 2-րդ աստիճանի մեդալով», տարբեր պարգևների են արժանացել միլիցիայի պողպորուչիկ Սահակ Ավանեսովը, վեքիլներ Դիմիտրի Մելիքովը, Մամեդադա Մինասովը, Ջախար Եղիազարովը, Գևորգ Մուրադովը, Կարապետ Էդիլխանովը, ճակատում գտնվող թարգմանիչներ Մանուկ և Մարտիրոս Բեհբութովները, Սերգեյ Վարշամովը, Սահակ Ավանեսովը, Սարգիս Բաղդասարյանը և Ստեփան Հարությունյանը²⁴:

Մակայն, Ղրիմի ռազմաճակատում թուրքերի և նրա դաշնակիցների տարած հաղթանակը կանխորոշեց պատերզմի ելքը, չնայած այն հանգամանքին, որ Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսները շոշափելի առավելության էին հասել և փոխարքա Մուրավյովի գլխավորությամբ 1855 թ. նոյեմբերին հաջողությամբ պսակել Կարսի գրավման օպերացիան: Փարիզում 1856 թ. մարտին կնքված հաշտությունը հերթական հիասթափությունն առաջացրեց հայության շրջանում: Հերթական անգամ Արևմտյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած շրջաններն Օսմանյան կայսրությունն իրեն վերադարձրեց դիվանագիտական ճանապարհով: Այս անգամ կատարվեց Ղրիմի և Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքների փոխանակում:

Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո էլ Տայքը դառնում է այն հայերի հավաքատեղի, որոնք ձգտում էին որքան հնարավոր է մոտ բնակվել ռուս-թուրքական սահմանին, որպեսզի առաջին իսկ հնարավորության դեպքում անցնեին սահմանը և հաստատվեին ռուսական կողմում²⁵: Տեղեկություններ են պահպանվել Կարինից Տայք «երևելի անձանց» մի սովոր խմբի տեղափոխման վերաբերյալ²⁶, որոնք նամակագրական կապեր ունեին Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու հետ:

²³ Տե՛ս *Богданович М.*, նշվ. աշխ., էջ 298:

²⁴ Տե՛ս *Պողոսյան Ա.*, Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, էջ 59-60: *Кавказ, 1855, № 73*:

²⁵ Այդպիսի վերաբնակիչներից էին Օլթիի գավառի Բերդու գյուղի 50 տուն հայերը, Ագրակ գյուղի 270 հայ բնակիչները և բազմաթիվ ուրիշներ: Տե՛ս *Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦИАГ)*, ֆ. 415, д. 21, л. 15:

²⁶ Տե՛ս *Դիվան Հայոց պատմութեան*, զիրք ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 485: *Գեղամեանց Յ.*, *Կարապետ արքեպիսկոպոս*, Փորձ, 1876, թիվ 1, էջ 205:

Օսմանահպատակ հայության համար թուրքական լուծը թոթափելու հերթական հնարավորությունն առաջացավ ռուս-թուրքական հարաբերությունների հերթական լարման ժամանակ: 1877 թ. ապրիլի 12-ին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը լայնամասշտաբ հարձակման անցան Ախալցխա-Արդահան, Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Իզդիր-Բայազետ ուղղություններով: Ռուսական մի զորախումբ գնդապետ Կոմարովի գլխավորությամբ, մտնելով Տայք, 1877թ. մայիսի 20-ին գրավում է ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Օլթին, ապա Բանակը²⁷: Տայքի գավառներից թուրքերը կարողանում են անառիկ պահել միայն Կիսկիմը և Պարխարի մի մասը:

Օլթիի գրավումից հետո թուրքական իշխանությունները լքում են քաղաքը: Ռուսների կողմից այնտեղ կազմակերպվում է ժամանակավոր վարչություն, իսկ բնակչությանը հայտարարվում է, որ Օլթին, Մամրվանը և շրջակա բնակավայրերը միանալու են Ռուսաստանին, հետևաբար Օլթիի գավառի բնակչությանը պարտադրվում է պարենամթերքով ապահովել ռուսական բանակին: Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունը, հաշվի առնելով Օլթիի ռազմավարական կարևորությունը, փորձում է ուժեղացնել տեղի կայազորը՝ ներգրավելով Քութայիսյան 158-րդ հետևակային գնդի առաջին գումարտակը²⁸: Օլթիի՝ իբրև հենակետի ամրացումը մի քանի կարևոր նպատակ էր հետապնդում: Նախ, ապահովվում էր Կարսի և Ալեքսանդրապոլի հետ անխափան կապը, ապա, գրավելով հակառակորդից այդպիսի մի ընդարձակ տարածք, ռուսները պարենամթերքի հայթայթման այլընտրանքային ճանապարհներ էին ձեռք բերում:

Բոլոր ուղղություններով ռուսների տարած հաղթանակն ստիպում է թուրքական կառավարությանը հաշտություն խնդրել: 1878 թ. փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան հոգուտ Ռուսաստանի է զիջում Տայքի տարածքների մեծագույն մասը՝ Կողի, Բանակի, Օլթիի և Տայոցքարի գավառներն ամբողջությամբ, ինչպես նաև Թորթումի և Մամրվանի գավառների հյուսիսային հատվածները²⁹: Սակայն «Մեծ տերությունների» ջանքերով այս պայմանագիրը 1878 թ. հուլիսի 1-ին Բեռլինում փոփոխությունների է ենթարկվում: Փոփոխվում է նաև ռուս-թուրքական սահմանագիծը: Եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանը լեռնազրական էր և անցնում էր բնական սահմանագծերով, ապա Բեռլինյան խմբագրմամբ այն դառնում է գլխավորապես երկրաչափական՝ միացնելով պետական սահմանի որոշակի կետեր՝ առանց հաշվի առնելու տեղանքի ռելիեֆային պայմանները: Այս փոփոխությունները հետագայում հանգեցնում են լուրջ դժվարությունների ռուս-

²⁷ *Տե՛ս Սեյդա Պոգոսյան Ա., Կարսկայա օբլաստը վ ռուսսկոմ սոստավե Ռոսսիե, Եր., 1983, էջ 46:*

²⁸ *Նույն տեղում, էջ 181:*

²⁹ *Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանագծի, ինչպես նաև դրա Բեռլինյան ձևափոխումների վերաբերյալ տե՛ս Նայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան, Եր., 1972, էջ 93-94, 127:*

թուրքական պետական սահմանների հստակեցման գործում³⁰: Տայքի՝ ռուս-թուրքական սահմանի երկայնքով ձգվող գյուղերի մի խումբ, որը Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրով անցել էր ռուսական կայսրությանը, Բեռլինի պայմանագրով մնում է ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Թուրքերին է վերադարձվում Թորթումի գավառի հյուսիսային մասը՝ Թորթումի լճով, հանրահայտ ջրվեժով, Օշկվանքի և Խախուրի հոչակավոր տաճարներով, Աշմիշեն, Օսխա, Թև, Ծխիկ, Լեք, Ընկուզեկ և այլ գյուղերով, Տայցքարի գավառի արևմտյան մասը՝ Ավարես, Էրախանի (Իրխան), Օխորբերդ, Գելուտ և Իշխան գյուղերով՝ Իշխանի Ներսեսաշեն տաճարով հանդերձ, Օլթիի գավառի Անձավի գյուղախմբի մի մասը՝ Դիվաձոր, Ասփակ, Ոսկյան և Խուվոտ գյուղերով, ինչպես նաև Մամրվանի գավառի* մեծ մասը՝ հանրահայտ Իդ, Ախա, Արտոստ, Քարշեն և այլ գյուղերով:

Բեռլինի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած շրջաններից Կարսը, Կաղզվանը, Արդահանը և Օլթին ընդգրկվում են նորաստեղծ Կարսի մարզի մեջ: Տայքի Կող գավառը հայտնվում է Արդահանի օկրուգի կազմում՝ իբրև Գյուլեի տեղամաս: Ռուսաստանին անցած Տայքի մյուս շրջանները՝ Օլթին, Մամրվանը, Բանակը, Բարդուսը, Փանազկերտը և Տայցքարն ընդգրկվում են 2627,2 քառ. վերստ (2800,6 քառ. կմ) տարածքով Օլթիի օկրուգի մեջ³¹, որն զբաղեցնում էր Կարսի մարզի հարավարևմտյան մասը³²: Առաջին չորսը միավորվում են Օլթիի տեղամասի (նախկին Օլթիի լիվայի Արևահայաց, Մովերոտ, Բարդուսի (Պարտեզ) և Անձավի (Անզով) նահիենները (գյուղախումբ)՝ Օլթի գետի միջին հոսանքի շրջանում, Բանակի գավառի Բանակի և Քիամխիսի (Կաղամախիսի) նահիենները՝ Բանակ գետակի և նրա Բանջրուտ վտակի ավազաններում, Մամրվանի գավառի հյուսիսային փոքր մասը), իսկ Փանազկերտը և Տայցքարը՝ Տայցքարի տեղամասի մեջ (Օլթի գետի Փանազկերտ և Տայցքար վտակների ավազաններում):

³⁰ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, т. 3, Тифлиси, 1907, стр. 225.*

* Մամրվանի գավառից Ռուսաստանին են անցնում Մամրվան բնակավայրն ու նրա շրջակա մի քանի գյուղեր:

³¹ ЦГИАГ, ф. 1438, оп. 1, д. 323, л. 1.

³² Վրացի հնագետ Է. Թաղայշվիլիի կարծիքով՝ Օլթիի, ինչպես նաև Արդահանի օկրուգների ընդգրկումը Կարսի մարզի մեջ արհեստական էր ու սխալ, քանի որ թե՛ աշխարհագրական, թե՛ պատմական և թե՛ ազգագրական տեսանկյուններից այդ օկրուգները ոչ մի ընդհանուր բան չունեին Կարսի մարզի մյուս օկրուգների՝ Կարսի և Կաղզվանի հետ: Վերջիններիս Է. Թաղայշվիլին պատմական և ազգագրական տեսանկյունից համարում էր բուն հայկական տարածքներ, ի տարբերություն «Վրաստանի անբաժանելի հատվածներ» Օլթիի ու Արդահանի, որոնց բնակչությունը միջնադարում «կրօնիս Վրացի» էր, չնայած որ նրանք «Հայի լեզուալ խօսեին» (Տե՛ս Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 18): Է. Թաղայշվիլին գտնում էր, որ Ճորոխի ավազանում ընկած Օլթիի օկրուգը պիտի կցվեր Բաթումի մարզին, իսկ Կուր գետի վերնագավառն զբաղեցնող Արդահանի օկրուգը՝ որպես Չավախքի մի մաս, Թիֆլիսի նահանգին: *Такайшвили Э., Археологическая экспедиция 1918 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, стр. 17. Թաղայշվիլիի տրամաբանությամբ, անիմաստ էր Կարսի մարզի՝ որպես վարչական միավորի գոյությունն ընդհանրապես, քանի որ կարելի էր Կարսն ու Կաղզվանը միացնել Երևանի նահանգին՝ իբրև Ախուրյանի ու Արաքսի ավազաններում ընկած շրջաններ:*

Այսպիսով, XIX դ. II կեսի ռուս-թուրքական պատերազմների արդյունքում պատմական Տայքը բաժանվեց Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև՝ մեծապես տուժելով թե՛ ռուսական և թե՛ օսմանյան կառավարությունների վարած ոչ հայանպաստ էթնոժողովրդագրական քաղաքականությունից: Եթե Օսմանյան կայսրության կազմում տայեցի հայը բախվեց Ռուսական կայսրությունից գաղթած մահմեդականների հետ համակեցության պարտադրանքին, ապա նորաստեղծ Կարսի մարզում՝ Օլթիի օկրուգից Թուրքիա արտագաղթած մահմեդականների փոխարեն մեծ մասամբ ռուսների հաստատման խնդրին: Այսուհանդերձ, Օլթիի օկրուգում XIX դ. վերջին հաստատված հայությունը և տեղաբնիկ հայերը մի փոքր մեղմում են թուրքական տիրապետության շրջանում ձևավորված էթնկրոնական բացասական դիմագիծը:

РУССКО-ТУРЕЦКИЕ ВОЙНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА И ТАЙК

___ *Резюме* ___

___ *А. АКОПОВ* ___

После подписания Адрианопольского мирного договора, часть армян исторической провинции Тайк Западной Армении в мае-июне 1830 г. переселилась в территории, которые перешли Российской империи согласно Туркменчайским и Адрианопольским договорам – Ахалкалак, Ахалцихе и Армянскую область. Во время Крымской войны 1853-1856 гг. Тайк оказался в эпицентре военных действий. В 1855 г. одна из знаменательных операций российской армии является Пенекская экспедиция во главе генерала Ковалевского. В этой экспедиции активное участие приняли многие армяне во главе с полковником М.Т.Лорис-Меликовым. В результате Пенекской экспедиции российские войска разбили турок, захватили Пенекский район, взяли в плен Али пашу, смогли окончательно окончить блокаду Карса, что в последствии поспособствовало взятию города в ноябре 1855 г..

Во время русско-турецкой войны 1877-1878 гг. российская армия захватила исторический Тайк. 20-го мая 1877 г. был взят г. Олти, далее – Пенек и остальные районы исторического Тайка, кроме Пархальского и Кискимского районов. В 1878г. согласно Сан-Стефанскому и Берлинскому трактатов Тайк был разделен между Османской и Российской империями. Тайкские районы, отошедшие России, вошли в состав Карсской области в качестве Ольгинского округа.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Ակոպով Արկաղի Արտյունի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոն, E-mail: arkadone@mail.ru*